

1682

ԴՐՈՔ. Խ. ՍԱՄԵԼՅԱՆ

ԽԱԼԴԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

9/395.5
Ս-17

ՍԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՑԵՐԵՎԱՆ

1989

9(395.5)

4-17

այ.

ԴՐՈՔ. Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

30 MAY 2011

12 SEP 2006

ԽԱԼԴԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՆԿԱԿԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1989

Խմբագիր՝ Հ. ԽՈՒՇՈՅԱՆ
 Տեխ. խմբ. Խ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
 Սրբագրիչ՝ Կ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
 Գլավխտի լիազոր՝ Ն.—2827 Գառվեր № 103, Տիրամ 1500
 Հանձնված և արտադրության 19 փետրվարի 1939 թ.
 Ստորագրված և տպագրելու 19 Մարտի 1939 թ.

Մանկավարժական Բնակարանի տպարան, Մարտի փող. № 17, Յերեան

I

Պատմության աղբյուրներ

Խաղաղական պետությունն առաջացել է մեր թվարկությունից առաջ IX դարի սկզբին, նա բռնում էր Հայկական բարձրավանդակի տարածությունը հյուսիսում՝ Սևանի լճից մինչև Վանի լիճը՝ հարավ-արևելքում և Ուրմիայի լիճը՝ հարավ-արևելքում:

Խաղաղական հասարակության պատմության հիմնական աղբյուրներն են սեպագիր հուշարձանները, վորոնք հասել են մեզ ասորեստանյան և ապա խաղաղական թագավորներից: Ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունները, վորոնք հիշատակում են խաղաղի մասին, սկսվում են X դարից մեր թվարկությունից առաջ, իսկ բուն խաղաղական արձանագրությունները յերկվում են IX դարից: Վերջիններն սկզբում գրված են յեղել ասորեստանյան լեզվով ու սեպագրերով, իսկ IX դարի յերկրորդ կեսից արդեն գրվում են խաղաղական լեզվով և իրենց լեզվական հընչյուններին հարմարեցրած սեպագիր նշաններով:

Խաղաղական արձանագրությունները հայտարարելու ու հավաքելու նպատակով առաջին հետախուզական գիտական արշավանքը ձեռնարկեց Ֆրանսական կառավարությունը, յերբ արդին հայտնի եյին, վոր այդպիսի հուշարձաններ գտնվում են Վան քաղաքում և շրջակայքում: Այդ գործը հանձնարարվեց գերմանացի յերրտասարդ գիտնական Շուլցին, վորը 1828 թ. Ֆրանսական կառավարության միջոցներով ճանապարհվեց դեպի Վան և այստեղ մեկ տարվա ընթացքում յերևան հանեց 38 արձանագրություններ: Սակայն Շուլցը չկարողացավ ավարտել իր գործը. հաջորդ տարին նա սպանվեց Զուլամների կողմից:

Շուրջի գյուտերը մեծ հետաքրքրութիւն չարժեցին Յեվրոս պայի արեւելագետների շրջանում: Այնուհետեւ մի շարք յեվրոպական գիտնականներ ու Արեւելքի պատմութեան սիրողներ անդադար մինչև XX դարի սկզբները հետախուզումներ եյին կատարում, հայտնաբերում և ուսումնասիրում խաղաղական հնութիւններ, առաջին հերթին սեպագէտ արձանագրութիւններ: Հիշատակենք նրանցից մի քանի ականավոր անուններ, այն է՝ անգլիացիներ Լայարդ, Կիլյատոն, Հորմուզդ Ռասսամ, Ֆրանսացիներ Մյուլլեր Սիմոն, Հիլերնա, Ժակ Մորգան, գերմանացիներ Վոլդեմար Բելք և Լեման-Հաուպտ, ռուսաստանցիներ Մ. Նիկոլսկի, Ա. Իվանովսկի, Ն. Մառը իր աշակերտ, իսկ այժմ ակադեմիկոս Հ. Որբերուհեան, հայերից Սմբատյան Մեարոբ (1860—1880 թ. թ.), վերջինս հայտնաբերել է մոտ 12 արձանագրութիւններ:

Այդ հետախուզումների հետեւանքով պարզվեց, վոր խաղական արձանագրութիւնները վրչ միայն կիւտրոնացած եյին Վանի լճի շրջանում, ուր գտնվում եր խաղերի մայրաքաղաքը, այլ և անընդհատ շարունակվում եյին մինչև հյուսիս՝ Արարատյան դաշտի վրայով և Սարիղամիշի ուղղութեամբ մինչև Սեանի լիճը, Արագած լեռն ու Չալքըր լիճը, դեպի արեւմուտք՝ մինչև Փոքր Ասիայի սահմանները, Մալաթիա, իսկ դեպի արեւելք՝ մինչև Կիլիկիոն և Տուրքոյ, այժմյան Թուրք-պարսկական սահմանը: Վերջին տարիները, խորհրդային իշխանութեան որով մեզ մոտ հայտնաբերվեցին Նոր-Բայազետում (1927 թ.) և Յերեւանին մոտակա Չարբախ գյուղի հոգերում (1936 թ.) խաղական արձանագրութիւններ: Այսպիսով մինչև այժմ հայտնաբերվել են ու հրապարակվել 200-ից ավելի խաղական արձանագրութիւններ:

Այդ արձանագրութիւնների ընթերցումը կապված եր դժվարութիւնների հետ, քանի վոր խաղական լեզուն մեզ անհայտ եր և նրա բնագրերի հնչյունները մոտ եյին առեղծվածային: Անցյալ դարի 80-ական թվականների սկզբներին մի քանի գիտնականների կողմից այդ բնագրերը վերծանելու և կարդալու անհաջող փորձերից հետո Ֆրանսացի ասորագետ Ս. Դյույարը 1880 թ. հրատարակեց մի քանի ցուցմունքներ, թե ինչպես կարելի յե վերծանել խաղական նշանադրերը, հիմնվելով արձանագրութիւնների գրերի բոլորի յեղրափակիչ տողերի վրա, վորոնք

միանման են և ըստ հին արձանագրութիւնների սովորական ձևի, պարունակելու եյին ստերեոտիպ նշանական խոտքեր: Ահա այդ ցուցմունքներից յիշելով անգլիական գիտնական Ա. Մեյսը 1882 թ. կարողացավ վերծանել ու թարգմանել այդ արձանագրութիւնները, առաջադրելով վերծանման իր սխատեմը, վոր հիմնականում մինչև իրա եւ պահպանում ե իր նշանակութիւնը:

Ա. Մեյսը կատարեց նաեւ խաղական քերականութիւն կազմելու առաջին փորձը: Բայց և այնպես խաղական արձանագրութիւնների ընթերցման ու թարգմանութեան մեջ մնում են մի քանի անորոշութիւններ, յերեմն ել յինթադրական ճշտութիւններ, վորովհետեւ տակաւին վերջնականորեն չեն պարզաբանված խաղական լեզվի քերականական կանոնները: Այդ ուղղութեամբ վերջին տարիներում նորանոր առաջադրութիւններ են լինում խաղականների կողմից: Այժմ գրեթե բոլորը հանգում են այն կարծիքի, վոր խաղական լեզուն վրչ հնդերոպական ե և վրչ ել սեմիտական, այլ նա ինքնուրույն լեզու յե: Վորը պատկանում ե կովկասյան Ժողովուրդների լեզվախմբին: Ակադեմիկոս Ն. Մառն այդ հիման վրա խաղական լեզուն համարում ե հարեթական: Ներկայումս մեզ մոտ խաղական լեզվի ուսումնասիրութիւնն այդ ուղղութեամբ առաջ ե տանում Ն. Մառի աշակերտ ակադեմիկոս Ի. Մեշչանինովը:

Վերոհիշյալ սեպագիր հուշարձանները, բացառութեամբ մի-յերկուսի, հայտնաբերվել են առանց հնագիտական պեղումների, մեծ մասամբ յերկրի մակերեսին: յեախկին խաղական հասարակութեան վերաբերյալ այլ պատմական հուշարձաններ հատուկ հնագիտական պեղումներով հայտնաբերելու համար՝ շատ քիչ բան ե արված: Այդ ուղղութեամբ մի քանի պեղումներ են կատարել Վ. Բելքն ու Լեման-Հաուպտը Վանի շրջակայքում (Թուրքակ-Կալե, Շամիրամալիթի), ուր թեեւ գտել են բավականի հետաքրքիր ու թանգարժեք պատմական իրեր, սակայն այդ պեղումները կատարվել են արդի հնագիտութեան պահանջներին անհամապատասխան մեթոդներով, ուստի շատ բանով նրանք կորցնում են իրենց նշանակութիւնը:

Բայց կան բավականաչափ նկարագրական հետազոտութիւններ խաղական գանաղան հուշարձանների, վորոնք զբա-

ներվում են յերկրի յերեսին, այն ե՛ք քարակոփ շենքերի և կա-
ռույցների, ամրոցների ու բերդերի և այլն: Այդպիսի աշխա-
տանքներով հայտնի յեն վերոհիշյալ գերմանացի գիտնականներ՝
Վ. Բեյքն ու Լեման-Հաուպտը (1898—1899 թ. թ.), ռուս գիտ-
նականներ՝ Հ. Որբելի (1916 թ.), Մ. Նիկոլսկի և Ի. Իվանովսկի
(1896 թ.) ու Պիոտրովսկի (1933 թ.): Վերջին յերեքը նկարագրում
են Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում գտնված խալդական
հնույթյունները:

Անշուշտ հնագիտական պեղումների այդ սակավությունը
մի խոշոր բաց է խալդական նյութական կուլտուրան մանրա-
մասնորեն պարզելու և ըստ այնմ խալդերի սոցիալ-տնտեսական
ձևերն ու գաղափարախոսական վերնաշինքը պատկերացնելու
համար: Մինչդեռ բոլոր տվյալները բացահայտորեն ցույց են
տալիս, Վոր գետնի խորքերում, նախկին խալդական ամրոց-բեր-
դերի բնակավայրերի մոտ, թագնված են մնում հարուստ հնա-
գիտական իրեր: Ահա այդ պեղածո իրերը կարող եյին լրացնել
խալդական հասարակության պատմությունը, վորը սեպագիր
հուշարձաններում կցկտուր ու ժլատ խոսքերով է հանդես գալիս:

II

Խալդ-Ուրարտու

Խալդ ժողովրդի մասին ամենահին հիշատակումը հանդի-
պում ենք ասորեստանյան սեպագծե արձանագրություններում՝
այդ ժողովրդի դեմ ասորական թագավորների վարած պատերազմ-
ների կապակցությամբ: Ասորեստանյան թագավոր Ասուրնա-
սիրբալը (884—860 թ. նախքան մեր թվարկ.) անվանում է այդ
յերկիրն ու ժողովուրդը Վոչ թե Խալդ, այլ Ուրարտու, վոր-
պիսի անունը մինչև վերջն ել պահպանվել ու գործածվել է
ասորեստանյան հուշարձաններում: Սակայն Ուրարտու անունը
մենք հանդիպում ենք նաև ավելի հին ասորեստանյան արձա-
նագրություններում, տակավին XIII դարում նախքան մեր թը-
վարկ. Սալմանասար I թագավորը (1280—1261 թ. թ.) հիշատակում
է իր նվաճումներն Ուրարտու յերկրում, վորը նրա մոտ
հնչում է Ուրուա տրի անունով: Այս հնագույն

հիշատակարաններում Ուրարտու ասելով՝ պետք է հասկանալ
վոչ թե խալդեր, այլ մի ընդհանուր անուն քաղաքական-
պետական տերիտորիայի, վոր ներգրավում է Միջագետքի հյուս-
սիսային մասը, այն ե՛ք յերկու Յեփրատների (Ֆրատ ու Արածանի)
ավազանում ամփոփված Հայկական բարձրավանդակի մասը:

Խիստ բնորոշ է, վոր խալդերն իրենք իրենց յերեք ու-
րարտացի չեն անվանում նույնիսկ այն ժամանակ, յերբ Ասո-
րեստանյան թագավորները անվորաբար այդ անունով եյին հոր-
ջորջում այդ ժողովրդին: Այս դեպքում Ասորեստանն անշուշտ
Ուրարտու տերմինով վոչ թե եթնիկ, այլ աշխարհագրական
իմաստավորում է տվել խալդերին, իբրև մի ժողովրդի, վոր հե-
տագայում բարձրացավ Ասորեստանին սահմանակից հյուսիսային
տերիտորիայում: Իսկ այդ հյուսիսային տերիտորիան իր քաղա-
քական առումով ասորեստանյան թագավորներին XIII դարից
հայտնի յեր, ինչպես տեսանք, Ուրարտու անունով: Վոր իրոք
հնում յեղել է առանձին Ուրարտու յերկիր կամ ժողովուրդ, դա
ակներև է նրանից, վոր հին հունական պատմագիրները հիշա-
տակում են այդ ժողովուրդն ալ ա Ր ո տ, յերկիրը՝ Ալ ա Ր ո տի ա
անունով, վոր Ուրարտուի աղճատված ձևն է: Նմանապես այս-
պես կոչված Աստվածաշնչում (Բերլիա)՝ հանդիպում ենք Ա-
ր ա Ր տ, Ար ա Ր ա տ անունով յերկիր, վոր հոմանիշ է հայկա-
կան Այր ա Ր ա տ կամ Արարատ նահանգին: Այսպիսով Ու-
ր ա Ր տ ու Ալ ա Ր ո տ Արարատ միևնույն նշանակությունն են
ներկայացնում, բայց տարբեր արտասանությամբ: Ահա ասորես-
տանյան արձանագրություններում միշտ գործածվող Ուրարտու
կամ ուրարտացի անունը, վորով նրանք կոչում եյին IX դարից
սկսած՝ խալդերին, ավանդաբար պահպանվեց նաև պատմագի-
տության մեջ, վորտեղ մինչև այսօր ել Ուրարտիա և Խալդիա,
կամ ուրարտացի և խալդ տերմինները կիրառվում են իբրև
հոմանիշ անուններ:

Խալդ անունը տալիս եյին իրենց միայն խալդերը, կոչելով
իրենց յերկիրը Խալդիի ի նի. այդ անունը նրանք կապում եյին
իրենց գլխավոր աստված՝ Խալդի անվան հետ: Սակայն ամե-
նահին խալդական արձանագրություններում (IX դ.) խալդական
թագավորներն իրենց կոչում եյին թագավոր Նայիրիի և Շու-

րայի», իսկ հետագայում նաև «Բիայնայի», վորից ել բղխում է հայացքած «Վան» անունը:

Հայկական բարձրավանդակը խորին հնում, գրեթե միա-
ժամանակ Ասորեստանի յերևումով պատմական ասպարիզի վրա,
հանդիսանում էր Նայիրի ժողովուրդների յերկիր: Նայիրի
անունն առաջին անգամ հիշատակվում է Ասորեստանյան թա-
գավոր Սալմանասար I-ի արձանագրության մեջ, վորից հետո
այդ անունը մշտապես հանդիպում ենք հաջորդ թագավորների
արձանագրություններում: Նայիրի, վոր նշանակում է ճրերի
յերկիր, ըստ ասորեստանյան արձանագրությունների իմաստի
իրենից միապադաղ քաղաքական-պետական կազմակերպություն
չի ներկայացնում, այլ իրարից անկախ մարդեր ու ժողովուրդ-
ներ իրենց առանձին արքայիկներով: Այդ Նայիրի ժողովուրդ-
ներն, ըստ յերևույթին, դաշնակցություն էյին կազմում, վոր
հանդես եր գալիս արտաքին ընդհանուր թշնամու հարձակումների
դեմ: Ահա այդ Նայիրի յերկրների դեմ էյին անդադար պատերազմ-
ներ մղում ասորեստանյան աշխարհակալներն սկսած XV դարից:

Ուշագրավ են ասորեստանյան թագավոր Թիգլեթ-Պիլեսեր
I-ի (1115—1103 թ. նախքան մեր թվարկ.) արձանագրություն-
ները, ուր նա խոսում է Նայիրի յերկրների դեմ վարած իր պա-
տերազմների մասին, վորոնք շարունակություն էյին իր նա-
խորդների՝ Սալմանասար I և Տուկլատ-Նինիբի թագավորների
նվաճումների և ապա հետագայում ծագած տեղական ապստամ-
բությունների: Տիգլեթ-Պիլեսերն իր արձանագրություններում
նշում է, վոր իր դեմ ապստամբել էյին Նայիրի 23 թագավորներ,
վորոնց թիվը հետո հասնում է 60-ի, յերբ միանում են նաև
Նայիրի մյուս յերկրները: Այս «թագավորները», անշուշտ, իրա-
կանում յեղել են ցեղապետներ, այսինքն այնպիսի հասարա-
կությունների գլխավորողներ կամ իշխողներ, վորոնք դեռևս
գտնվում էյին տոհմատիրական կարգերի քայքայման վերջին շըր-
ջանում և վորտեղ նոր էյին սկսել կարգանալ դասակարգային
հակադրությունները:

Ասորեստանյան թագավորների անընդհատ նվաճողական
եքսպանսիան դեպի հյուսիս՝ Նայիրի յերկրները, պատճառ եր
դառնում տեղական ժողովուրդների կողմից բռնկող մշտական ա-
պստամբությունների: Այս հանգամանքներում, վորպեսզի հնա-

բավոր լիներ ավելի հաջող դիմագրել ասորեստանցիների ներ-
խուժմանը, թեև գրվում էր Նայիրի ժողովուրդների քաղաքական
միացումը, վորը և հետգհետև զարգանալով տեղիյե ունենում ըստ
յերևույթին IX դարի առաջին կիսին: Այս քաղաքական միացու-
մը առաջանում է այն ժամանակ, յերբ Նայիրի հասարակություն-
ները սոցիալապես շերտավորված էյին և, դասակարգայնորեն
տրոհված լինելով, ներկայացնում էյին պետական վորոշ կազմ:
Վերոհիշյալ 23 ցեղերեց մեկը, այն է՝ խալդերը, հանդիսանա-
լով նրանց մեջ ամենաուժեղն ու քաղաքականապես ավելի կազ-
մավորված, անշուշտ առաջատար գեր է խաղացել ու կարողացել է
իր ազդեցության և ապա իր գերիշխանության ներքո առնել մյուս
ցեղերը, ներգրավելով նրանց մեկ պետականության մեջ:

IX դարի (նախքան մեր թվարկ.) ասորեստանյան արձանա-
գրություններում հանդիպում ենք Արամի, Լուաիպրի,
Սարգուր անունները, վորոնք կոչվում էյին, ըստ այդ արձանա-
գրությունների, Ուրալուի թագավորներ և վորոնք պետք է
համարվեն խալդական պետության առաջին հիմնադիրներ: Սա-
կայն նույն ժամանակվա խալդական արձանագրություններում
Լուաիպրին և Սարգուրն իրենց անվանում են Նայիրի թագա-
վորներ: Այստեղ դուգադիպում են Ուրարտու և Նայիրի անուն-
ներն իբրև հոմանիշ տերմիններ և, ինչպես նկատում ենք,
վերաբերում են միևնույն պետական տերիտորիային, թեև
առաջին անունը բղխում է ասորեստանցիներից, իսկ յերկրորդը
խալդերից, վորոնք զարմանալի հետևողականությամբ բնավ չեն
հիշատակում առաջին անունը: Այստեղից յեղրակացնելու յենք,
վոր Նայիրի պետության, այսինքն նախնական խալդայի կազ-
մավորման ժամանակ, Ուրարտուն, վոր գտնվում էր Նայիրի
յերկրների հյուսիսային մասում, այլևս գոյություն չունի իբրև
ինքնուրույն քաղաքական յերկիր, ուստի և չի հիշատակվում
խալդական արձանագրություններում: Իսկ Ասորեստանի թագա-
վորները, վորոնք XIII դարից իրենց նվաճողական հարձակում-
ները ուղղում էյին Ուրարտուի վրա, շարունակում են իրենց սո-
վորության համաձայն՝ ավանդաբար մինչև վերջն ել կառչել
այդ տերմինին և այդ անունը տարածում են հետագայում կազմա-
կերպված Նայիրի կամ խալդ պետության վրա: Այստեղ նշմա-
րում ենք ասորեստանցիների մտայնության մեջ տրամաբանա-

կան այն դրույթը՝ *pars pro toto*, վոր մասնիկով վորոշում եւ ամբողջը, այն ե՝ Ուրարտու անունով ներկայացվում ե խալդա- կան ամբողջությունը:✓

III

Խալդական պետություն

Նայիրի թագավորությունը, կամ ըստ ասորեստանյան արձանագրությունների, Ուրարտու թագավորությունը գտնվում եր Վանի լճից դեպի հյուսիս՝ Արածանիի ավազանում եւ Արամե թագավորի ժամանակ, ընդարձակվելով, իր մեջ ե առնում նաեւ Վանի լիճն ու տարածվում դեպի արևելք: Նրա մայրաքաղաքը կոչվում եր Արդասիլու, վոր գտնվում եր Վանի լճից դեպի հյուսիս:

Ուրարտուն, այսինքն խալդերը, ոգավելով Ասորեստանի քաղաքական թուլացումից ե ներքին անկայությունից, IX դ. վերջից մինչև VIII դ. կեսին, այն ե՝ 70 տարիների ընթացքում, սկսում են յետ մղել Ասորեստանին ե նույնիսկ գրավում են նրա տերիտորիայի հյուսիսային մասերը: Այս տարիների ընթացքում Նայիրի պետության կենտրոնացումը ե թագավորների իշխանության ուժեղացումն Արամեից սկսած՝ հետզհետեւ աճում ու ամրանում ե խալդական տերիտորիայի ծավալման հետ զուգահեռաբար:

Արամեից հետո հաջորդական կարգով յերրորդ թագավորը Սարգուր I ե, վորն իրեն կոչում ե Լուտիպրիի վորդի. վերջինս ել ամենայն հավանականությամբ Արամեի վորդին եր: Սարգուրի որով (835—820 թ.թ. նախքան մեր թվարկությունը) Ուրարտուն այնքան ուժեղացավ, վոր նա մայրաքաղաքը տեղափոխում ե Վանի լճի հարավ-արևելյան յեզերքը, հիմնելով այստեղ Տուշպա քաղաքը, վոր հին հայկական աշխարհագրական անուններում պահպանվել ե: Տոսպ, իսկ հին հունական պատմագրության մեջ Տոսպիդիս անունով: Այստեղ, Վանի լճի յեզերքին Սարգուրը կառուցում ե, ոգավելով բնական դիրքի հարմարություններից, մի բերդ, վորի ավերակները պահպանվել են մինչև այսօր: Այսպիսով հիմնվում ե նոր պետություն, վոր խալդական արձանագրություններում կոչվում ե Շուրայի կամ Բիայնայի թագավորություն: Սարգուրի վորդի Իշպուինը մի արձանագրու-

թյան մեջ իրեն անվանում ե «թագավոր Նայիրիի ե Շուրայի, վոր բնակում ե Տուշպա քաղաքում»: Խալդական պետության կենտրոնն աշխարհագրորեն դառնում ե Վանի լճի արևելյան յերկիրը:

Եթեթե Արամեն համարվում ե խալդական պետության հիմնադիրը, ապա Իշպուինի վորդի Մենուան (805—780 թ. թ.) հանդիսանում ե խալդական պետության ամբողջացնողը ե թագավորական կենտրոնական իշխանության ամրապնդողն ու ծավալողը, վոր հաջորդությամբ պայքարում եր Ասորեստանի նվաճողական եքսպանսիայի դեմ: Մենուայի որով խալդական արձանագրություններում անհետանում ե Նայիրի անունը ե այնուհետեւ հիշատակվում ե արդեն Խալդ անունը: Մենուան, հետևելով արևելյան աշխարհակալներին, յուրացնում ե նրանց տիտղոսը՝ «արքա հզոր, արքա աստվածային, արքայից արքա», վոր ցույց ե տալիս նրա քաղաքական նշանակությունն ու դերը խալդական պետության մեջ: Ըստ այնմ ել Բիայնան կոչվում եր «յերկրների յերկիր»:✓

Մենուան առաջինն եր խալդական թագավորներից, վոր արշավում ե Անդրկովկաս ե գրավում Սևանի լճի շրջանում գտնվող Ետիւնի ե Ուտարուխի յերկրները:

Մենուան, բացի ռազմական ու քաղաքական գործունեյությունից՝ ցուցաբերում ե լայն շինարարական գործունեյություն ե արձանագրություններում, վորոնց թիվը հասնում ե մոտ 50-ի, հավերժացրել ե իր մեծագործ կառուցումները: Նույնպիսի քաղաքական ու շինարարական մեծ գործունեյություն են զարգացնում Մենուայի վորդի Արգիշտի I (780—755 թ. թ.) ե վերջինի վորդի Սարգուր II (755—730 թ. թ.), վորոնց որով խալդական պետությունը հասնում ե իր ծաղկման ե ուժի ամենաբարձրը աստիճանին:

Արգիշտի I ե Սարգուր II իրենց նվաճողական եքսպանսիայում հասնում են արևելքում մինչև Ուրմիայի լիճը ե ապա հյուսիսում անցնելով Արաքս գետը, իրենց իշխանությունը տարածում են Անդրկովկասում, այժմյան Խորհրդային Հայաստանում, սահման ունենալով հյուսիսում Չալդեր լիճը (Լենինականից դեպի հյուսիս) ե Արագածի հարավային լանջերը, իսկ հյուսիս-արևելքում Սևանի լիճը: Այստեղ նրանք կա-

ուսուցում էյին ամրոցներ, քաղաքներ, ջրանցքներ և այլն, վորոնց մասին հիշատակում են արձանագրություններում: Այս նվաճված յերկրում նրանց գլխավոր վարչա-ուսուցմական կենտրոնը դառնում է Արմավիր քաղաքը, վոր այսոր մի անբնակ բլուր է, թագցրած ունենալով իր խորքերում ուրարտական հարուստ հնություններ:

Սակայն Սարգուր II-ի թագավորության վերջին տարիները դժբաղդ յեղան խալդական պետության համար: VIII դարի յերկրորդ կիսին Ասորեստանը նորից սկսեց ուժեղանալ և Թրգլիտ-Պիլեսեր III-ի որով (747—728 թ. թ.) վերականգնեց իր նախկին հզորությունը: Ասորեստանը 739 թ. հարձակումներ և ձեռնարկում խալդական պետության վրա և կարողանում է պարտված Սարգուրից յետ խիլ նախկին ասորեստանյան հողերը և նույն իսկ ասպատակել խալդական պետության կենտրոնը Վանի շրջակայքով: Վերսկսվում է կատաղի պայքար աշխարհակալության նոր ձգտումներով տարված Ասորեստանի և նույնպիսի աշխարհակալությամբ բարձրացած խալդական պետության միջև, պայքար, վոր դրեթե 70 տարի զադարել էր: Ասորեստանի անբնդհատ հարվածների տակ խալդական պետությունը սկսեց թուլանալ, միմյանց հետևից կորցնելով իր հողերը և ավարտական ասպատակումների յենթարկվելով գրեթե մինչև 626 թ., յերբ Ասորեստանն սկսում է ինքն ել ճգնաժամային որեր ապրել: Խալդական պետությունն այժմ ամփոփվում էր իր նախորդ սկզբնական տերիտորիալ սահմաններում, այն է՝ Բիայնայի՝ Վանյան թագավորության մեջ, Արածանիից հարավ և Վանի ու Ուրմիայի լճերի միջև ընկած տարածության վրա:

Այդ ժամանակ Առաջավոր Ասիայի քաղաքական բեմի վրա առաջ ե գալիս հզոր Մեդական պետությունը, իսկ միջագետքում ել Ասորեստանի կողմից յերբեմնի տապալված Բաբելոնը վերականգնում է իր քաղաքական դիրքը: Սրանց միացյալ հարվածների տակ 612 թ. իսպառ չքանում է պատմական ասպարիզից Ասորեստանը, վոր իր անկղ տիրապետության ներքո յեր պահում մի ժամանակ ամբողջ Առաջավոր Ասիան:

Այս դարաշրջանում զարգացող պատմական իրադարձությունների տակ, յերբ Առաջավոր Ասիան յենթարկվում էր տակ-

նուվրայության և հեղաշրջվում էր նրա ամբողջ քաղաքական պատկերը, խալդական պետությունն իր վերջին թագավոր Ռուսա III-ի հետ մի առ ժամանակ կարողացավ պահպանել իր գոյությունը (605—585 թ. թ. նախքան մեր թվարկ.), մինչև վոր վերջնականորեն վերացավ ասպարիզից մեզ համար տակավին վոչ այնքան պարզ հանգամանքներում: Վաղմանական յենթարդությամբ, խալդական պետությունը հիմնահատակ կործանվեց մեդացիների հարձակումից, վորոնք նվաճեցին ու միացրին այդ տերիտորիան իրենց պետությանը: Մեդական այս նվաճման ժամանակ մեդացիների հետ էյին նաև արմենները, վորոնք նոր էյին բարձրանում պատմական ասպարիզում, ահա այդ ժամանակ, ինչպես կարելի չե կռահել աղոտ պատմական տվյալներից, արմենները հաստատվեցին խալդական նախկին պետության տերիտորիայում:

Շուրջ 300 տարի գոյություն ունեցավ խալդական պետությունը և ժողովուրդը, իրոք կարճատև պատմական կյանք մի պետության համար: Սակայն չքանալով բոլորովին պատմական ասպարիզից, նա թողել է հարուստ հիշատակ իր մասին, վոր արտահայտվում է բազմաթիվ սեպագծե արձանագրություններում փառահեղ կառույցներում ու անսպառ հնազիտական մնացորդներում: Այդ ամենը վկայում է արագ քայլերով քաղաքականապես յերբեմն բարձրացող և նյութական կուլտուրայի ասպարիզում զարգացող մի ժողովրդի կյանքի մասին, վոր այսոր Առաջավոր Ասիայի պատմության հետաքրքիր հջերից մեկն է կազմում:

IV

Սոցիալ-տնտեսական կառույցներ

Հայկական բարձրավանդակի կլիմայական պայմանները և, մասնավանդ, յերկրային օեկոսֆին իր հովիտներով, ձորերով ու սարալանջերով, արզավանդ դաշտերն արհեստական վոռոգումով՝ ընձեռնում էյին Նայիրիի աղգաբնակությանը գերազանցություն յերկրագործական ու անասնապահական տնտեսություն վարելու հարմարություններ: Այդ են վկայում արձանագրական տվյալներն ու հնազիտական մնացորդները: Վ Ասորեստանյան

Աստուրնասիրբալ թագավորն իր արձանագրության մեջ նշում է. «Նախիրի հունձքը հնձեցի և յերկրիս համար այդ ամենը Տուսի- ա յի, Դամդամուսայի, Սինարուրի և Տիգուրի մեջ համբարեցի»։ Ասորեստանյան թագավորները Նախիրի յերկրները նվաճելիս՝ կառուցում էին այդտեղ հատուկ հսկայական շտեմարաններ, ուր հավաքում էին տեղական բնակչութունից տուրքերն ու պետա- կան հարկերը բնական արգասիքներով։ Այդպիսի շտեմարաններ կային Նախիրի Բիտ Զամանի յերկրի Տուշա ամրոցում։ Նույնն էին անում խալդական թագավորները։ Թոփրակ-Կալեյի (Վանի մոտ) պեղումներով գերմանացի ուրարտագետ Լեման-Հաուպտը հայտնաբերել է այդ տեսակ մասան-շտեմարանի ավերակներ, վոր գտնվում էր բլրի վրա կառուցված տաճարից մի փոքր հեռու։ Այդ ավերակներից դուրս էին հանված մոտ 25 կավե մեծ կա- րասների բեկորներ, վորոնք ծառայում էին վոչ միայն գինի, այլ և հացահատիկներ պահելու համար։ Բացի բազմաթիվ ձեռ- քի պլիմիտիվ աղորիքներից ու սանդեքից, վորոնք հայտնաբեր- վել են նախկին Նախիր յերկրում հնադիտական հետախուզում- ներով, Լեման-Հաուպտը գտել է ժայռակոփ ամրոցներին ու բը- նակատեղերին կից ջրաղացների հետքեր։ Ուշադրության արժա- նի յե նաև այն, վոր հնագիտական պեղումների հետևանքով հայ- տնաբերվել են խալդական մանդաղներ ու խոփեր։

Յերկրագործության մեջ հացահատիկների մշակույթին կից զարգացած էր նաև այգեգործությունը։ Հարկեք թվում մըտ- նում էր և գինին։

Յերկրագործության զարգացման ամենամեծ ապացույցն այն ջրանցքաշինարարությունն է, վոր այնպիսի հեռուգործյամբ առաջ էին տանում խալդական թագավորները վոչ միայն կենտ- րոնում՝ Վանում, այլ և նվաճած յերկրներում, որինակ Արագածի լանջերում, Արարատյան դաշտում՝ Արմավիր, Վաղարշապատ, Յերևան քաղաքների մոտ։ Զրանցքներ կառուցելով, այդ թագա- վորները տնկում էին այգիներ, գլխավորապես խաղողի և խո- պան հոգերը հացահատիկային մշակույթի վերածում։

Անասնապահության զարգացման մասին հասել են մեզ բավականաչափ տեղեկություններ, վորոնցից յերևում է, վոր առաջին տեղն էր բռնում վոչխարաբուծությունը և ապա խոշոր անասունների բուծումը, սրանց թվում նաև ձիերի։ Թե ասորես-

տանյան թագավորները Նախիրի վրա արշավելիս և թե խալ- դական թագավորներն իրենց ռազմական արշավանքների ըն- թացքում ահագին քանակով անասուններ էին ավար վերցնում։ Թացքում ահագին քանակով վճարում էին Ասորեստանին նմանապես Նախիր յերկրները վճարում էին խալդական թագա- վորներին անասուններով, գլխավորապես ձիերով ու յեզներով։ հարկեր անասուններով, գլխավորապես խալդական թագա- վորներն էին հարկեր էին վերցնում խալդական թագա- վոր Արգիշտի II, ճանաչելով Ասորեստանի հաղթական թագա- վոր Սարգոնի գերիշխանությունը, տուրք էր վճարում նրան ձիե- րով։

Սակայն գյուղատնտեսական արտադրության հետ միասին զարգացած էր նաև արհեստագործությունը, մանավանդ. խալդե- րի մեջ։ Սա մի ցայտուն ապացույց է, թե վորքան մեծ չափով այստեղ առաջ էր գնացել աշխատանքի հասարակական բաժա- նումը։

Արհեստների շարքում նշանավոր էր մետաղագործությունն իր զանազան ճյուղերով։ Առաջին հերթին տեսնում ենք բրոնզե ու պղնձե իրերի արտադրություն, այնուհետև յերկաթագործություն, վոսկեգործություն և արծաթագործություն։ Ասորեստանյան ու խալդական թագավորների ավարների մեջ գերակշռող տեղ են բռնում պղնձե ու բրոնզե իրերը, գլխավորապես անոթներ, կաթսա- բոնում պղնձե ու բրոնզե իրերը, գլխավորապես անոթներ, կաթսա- ներ, պնակներ, կոնքեր և այլն։ Նույնիսկ տուրքերի ու հարկերի թվում հանդիպում ենք մեծ քանակով մետաղագործական ար- տադրանքների։ Ասորեստանի թագավոր Ասսուրնասիրբալը մի արձանագրության մեջ նշում է. «Ձորիների, արջառի, վոչխար- ների, գինու, պղնձե անոթների հարկը և տուրքն առաջ- վանից ավելի բարձրացրի»։

Մետաղագործության այդ զարգացումը բղխում էր նրանից, վոր հայկական լեռնաշխարհը հարուստ էր մետաղահանքերով, մանավանդ պղնձով ու յերկաթով։ Այդ հանգամանքը թերևս խթան էր հանդիսանում մետաղահանքերով վոչ այնքան հա- ռուստ Ասորեստանին ավարառու ռազմարշավանքներ ուղղել Նախիր ու խալդական յերկրները, իրեն անհրաժեշտ մե- ղեպի Նախիր ու խալդական յերկրները, իրեն անհրաժեշտ մե- տաղներ ձեռք բերելու նպատակով։ Լեռնահանքերի առատու- թյունը, նմանապես մետաղագործության հնությունն ու բարձր- զարգացումը Նախիրի, մասնավորապես խալդական յերկրում՝

հիմք ե ծառայել մի շարք պատմագետներին կարծիք հայտնելու,
վոր բրոնզի և ապա յերկաթի մշակման գյուտի հայրենիքը յեղել
ե Հայկական լեռնաշխարհը:

Մետաղագործության հետ կապված ե զինագործությունը,
վոր հիմնական նշանակություն ունեն անապիսի մի հասարակու-
թյան համար, ինչպիսին եր խաղաղական իր անդադար ռազմա-
կան պայմաններով:

Այնուհետև ուշագրավ ե կավագործությունը, վոր խաղերի
մեջ մեծ զարգացման եր հասել, մանավանդ գունավոր կավե ա-
նոթների արտադրությամբ: Բացի այդ՝ կավից հյին պատրաս-
տում այն աղյուսիկները, վորոնք ծառայում եյին գրելու համար,
նման մեր այժմյան թղթի:

Այդ արհեստների բարձր զարգացումը և բազմապիսությունը
մի բնորոշ փաստ ե, վորի վրա հիմնվելով կարելի յի կռահել,
վոր խաղական հասարակության մեջ պետք ե զարգանային
նաև առևտրական հարաբերություններ, թեև այդ մասին պատ-
մական աղբյուրները ղեռ ևս վոչինչ չեն հաղորդում: Հայկական
լեռնաշխարհն ընկած եր այն ժամանակվա տրանզիտային առեւ-
տրի գլխավոր ճանապարհի վրա՝ Պարսից ծոցից, Միջագետքի վրա-
յով, դեպի Միջերկրական ծովը, Փոքր Ասիա և Սև ծովը: Ասո-
րեստանն իր վաճառաշահ նիւստե մայրաքաղաքով միջնորդ առեւ-
տրական դեր եր խաղում: Ասորեստանի անհանգիստ նվաճողա-
կան եքսպանսիան ու աշխարհակալական քաղաքականությունը
բղիւում եյին մասամբ հենց այդ առևտրական շահերից, վորոնք
թելադրում եյին իր ձեռքի, իր անմիջական իշխանության տակ
ունենալ դեպի Միջերկրական, Միջերկրական ծովի այն ժա-
մանակվա շահաստանները, դեպի Փոքր Ասիայի ծովեզերքը և
այլուր տանող ճանապարհները, վորոնցով յերթեկում եյին առեւ-
տրական կարավաններ տակավին Ասորեստանի նախորդ՝ Բաբե-
լոնի տիրապետութան ժամանակ: Մեզ չեն հասել խաղական
գրաւներ: Ուստի պետք ե յենթադրել, վոր յիթե գոյություն են
ունեցել մեր նշած առեւտրական հարաբերությունները, ապա այդ
յեղել ե կամ պարզ փոխանակային առևտուր, կամ դրամի փո-
խարեն գործածվել են վոսկու և արծաթի ձուլեր և կամ գործած-
վել են ասորեստանյան դրամներ:

Ահա այդ արտադրողական ուժերի զարգացման պայման-

ներում խաղական հասարակությունը դասակարգայնորեն տրոհ-
ված մի կազմ եր ներկայացնում, վոր մարմնացել եր յուրահա-
տուկ ասիական ձեռի պետականության մեջ, նման Ասորեստանի,
Հեթիտական և այլ պետություններին:

Խաղական հասարակությունը ձևավորվել եր վորպես բռնա-
կալական մի պետություն, վորտեղ իշխանությունը կենտրոնա-
ցած եր գեապոտ թագավորի ձեռքին: Տիրապետող դասակարգը
բաղկացած եր ռազմիկ նվաճող տարրերից՝ ազնվական դասից,
նմանապես քրմական դասից: Թագավորի գլխավորությամբ
նրանք շահագործում եյին վեճ միայն իրենց յենթակա նվաճված
բնակչությունը հանձնելու իսկական արտադրողների, այլ և շահա-
գործման յեղանակներից մեկն ել դարձրել եյին պատերազմը:
Խաղերայի տիրապետող դասակարգի բնույթը վերոշելու համար
մեզ հայտնի պատմական տվյալներում աչքի յի դարնում այն
գերը, վոր խաղում եր նրա կյանքում պատերազմը: Խաղական
թագավորներից մեզ հասած արձանագրությունները, յիթե յեր-
բմի խոսում են վորոշ շինարարական գործերի մասին, ապա
միշտ ու անվերջ հիշատակում են իրենց վարած պատերազմները,
թշնամիների վրա տարած հաղթանակները, հարուստ ավարա-
ռուսներն ու գերավարությունները, նվաճած յերկրներում ամ-
րոցներ կառուցելը և այլն: Դա մի ռազմական-պարզիտային
պետություն եր, վորի տիրապետող հասարակությունն իր գոյու-
թյան նյութական միջոցը տեսնում եր ռազմական ձեռնարկու-
թյուններում:

Մակայն միաժամանակ այդ գիշատիչ միջոցի հետ նա կի-
րառում եր, հենվելով իր ուժի վրա, նաև արտատնտեսական ճն-
շուսն իրեն յենթակա սոցիալական խավերը շահագործելու նը-
պատակով: Այդ շահագործվող ներակ դասակարգը կազմում եյին
ստրուկների մասսան, գյուղացիությունը և ապա արհեստավորա-
կան դասը:

Անընդհատ պատերազմները տիրապետող դասակարգի համար
հարուստ գերեվարության աղբյուր եր դառնում: Անշուշտ այդ գերե-
ների ճնշող մեծամասնությունը մտնում եր ստրուկների շարքը,
վորոնց աշխատանքը շահագործման ամենադյուրին միջոցն եր պա-
րզիտային հասարակության համար: Այդ ստրուկները, ինչպես
կարելի յի յիզրակացնել մի քանի արձանագրություններից, մեծ

քանակի էյին հասնում: Արգիշտի 1 թագավորը էր վարած պատերազմների ընթացքում նախկին Նախըր յերկրներից գերի յերտարել 79.936 տղամարդ, 52.381 կին, 73.512 յերեխա, 10.140 զինվոր, ընդամենը 215.969 հոգի: Սրա վորդի Սարգուր II գերի յերտարել 4.600 տղամարդ, 23.200 կին, 10.000 պատանի, ընդամենը 37.800 հոգի:

Սարուկները, բացի տիրապետող դասակարգի սեփական տնտեսություններում շահագործվելուց, անշուշտ ավելի մեծ չափերով գործադրվում էյին հասարակական-պետական աշխատանքներում, վոր ձեռնարկում էյին խաղական թագավորները: Հըսկայական ու մոնոսկոնոսալ ջրանցքաշինարարությունն, ամրոց-բերդերի ու քաղաքների կառուցումները հնարավոր էյին միմիայն ստրկական աշխատանքի կիրառումով: Զարգացած մետաղագործության համար պահանջելի հում մետաղը պայմանավորված էր լեռնային հանքերի մշակումով, վորտեղ, անտարակույս, գործադրվում էր սոսկ ստրուկների բանվորական ուժը:

Ստրկական աշխատանքի շահագործման կից միաժամանակ շահագործվում էր նաև գյուղացիական դասը: Թեև խաղական արձանագրությունները մեղ չեն տալիս ուղղակի տեղեկություններ այդ մասին, բայց մի քանի տվյալներից կարելի յի կռահել, վոր իրականում շահագործվող դասակարգի մեջ տեղ էր բռնում նաև գյուղացիությունը:

Խաղական թագավորները, ինչպես գիտենք, տուրքեր ու հարկեր էյին հավաքում իրենց հպատակներից: Յեթե տուրքեր վճարում էյին նվաճված յերկրների պետերն ու իշխանները, ապա հարկերը գանձվում էյին իսկական արտադրողներից, վորոնք կարող էյին լինել գյուղացիները, յեթե ի նկատի ունենանք, վոր ժողովրդական տնտեսության հիմքը կազմում էյին յերկրագործությունն ու անասնապահությունը, այսինքն գյուղատնտեսությունը: Անտարակույս, հարկ վճարում էյին վեճ թե ստրուկները, վորոնք անձնապես իրավազուրկ էյին և միայն իրավունքի որբիկտ էյին հանդիսանում և վորոնք ի բնե պարտավոր էյին աշխատելու ստրկատիրոջ մոտ, այլ այն արտադրողները, վորոնք զբաղվում էյին գյուղատնտեսությամբ: Իսկ այդ արտադրողները, գտնվելով տնտեսական ճնշման տակ, կապված էյին հողին ու զարձեղ էյին ճորտեր: Այդ հարկերը, ինչպես վերն արդեն նշել

ենք, հատուցվում էյին բնական արդյունքներով: Սակայն չի բացառվում և այն, վոր տիրող ստրկական աշխատանքի սկզբունքը արամաբանորեն թեյադրում էր նաև հարկի աշխատապարտ ձևը, այսինքն գյուղացին պարտավոր էր կռուային կարգով աշխատել իր տիրոջ համար: Այդ գյուղացիական հարկը, ինչպես ապացուցում է կ. Մարքսը, արևելյան յերկրներում վերածվում է հողային սեփականության, այստեղ հարկն ու հողային սեփական նույնանիշ են, վորովհետև հողային միակ սեփականատերը՝ ինքը պետությունն է (К. Маркс—Капитал, т. III, ч. 2, к. 570, 1932 թ.):

Մի թեթև ակնարկ ենք գտնում Ասորեստանի Սարգոն թագավորի արձանագրության մեջ այն մասին, վոր խաղական թագավորության մեջ յեղել են յերկրագործները, հողի մշակութով աշխատողներ: Խոսելով խաղական թագավոր Ռուսա I-ի ջրանցքաշինարարության մասին Արարատյան դաշտում, Սարգոնն ավելացնում է. «և հնչում էր բնակիչների ականջին հողագործի զվարթ յերգն այն արտերում, վորոնք մինչև այդ խոսպան էյին»:

Նույնանք այժմ շահագործվողների յերրորդ դասին, այն է արհեստավորներին: Խաղական պետության մեջ արհեստագործության զարգացումը պետք է վերագրել աշխատանքի հասարակական բաժանման խորացման, վոր իր հերթին հետևանք էր արտադրողական ուժերի զարգացման: Իհարկե, արհեստների բնագավառում գործազրկվում էր ստրուկների աշխատանքը, բայց դա լինում էր մեծ մասամբ տնային տնտեսության մեջ, ինքնամիով, տնտեսության կարիքներն ու պահանջները լրացնելու գծով: Բացի այդ՝ ստրկատիրական հասարակությունների պատմությունից հայտնի յի, վոր ստրկական աշխատանքը յերբեք արտադրության տեխնիկայի ու առաջդիմության խթան չի յեղել: Հետևապես խաղական արհեստագործության բազմազան ճյուղերի զարգացած վիճակը պետք է վերագրել միայն մասնագիտացած արհեստավորներին, վորոնք ընդունակ էյին կատարելագործել իրենց աշխատանքի ձևերն ու յեղանակները: Այդ արհեստավորները, սոցիալապես ստրուկներ չլինելով հանդերձ, միաժամանակ սոցիալապես արհե-

ված էյին, աշխատանքի բաժանման հետեւանքով, նաև գյուղացիներին: Արհեստը բաժանվել էր յերկրագործությունից:

Ուրեմն արհեստավորները կազմում էյին առանձին սոցիալական դաս, վոր մտնում էր շահագործվող գասակարգի շարքը: Այլապես չէր ել կարող լինել, քանի վոր տիրող հասարակական կազմը հիմնված էր յերկու ներհակ գասակարգերի արտադրական հարաբերությունների վրա, այն է՝ մի կողմից տիրապետող ազնվական գասակարգի արտատնտեսական ճնշման ու շահագործողական յեղանակների վրա, իսկ մյուս կողմից՝ ճնշված ու յենթակա մասսաների աշխատանքից կորզվող արդյունքների վրա: Սակայն ինչպես էր արտահայտվում արհեստավորների կախումը տիրապետող գասակարգից և ինչ ձևով էյին նրանք շահագործվում՝ առաջիմ դժվար է ասել համապատասխան պատմական ավյալների բացակայության պատճառով: Համենայն դեպս մի հավանական յենթադրություն կարելի յի անել, վոր արհեստավորներն անձնապես ազատ էյին լինելու և վճարում էյին հարկ:

Ամփոփելով վերն ասածները խաղական պետության սոցիալ-տնտեսական ձևվերի մասին, պետք է նշենք, վոր մեզ հասած պատմական ավյալները այնքան կցկտուր և անորոշ են, փաստական նյութն այնքան աղքատ, վոր դեռևս դժվար է քիչ թե շատ վորոշակի յեզրակացության հանդեր:

Զժխտելով այն հիմնական դրույթը, վոր ստրկատերերն ու ստրուկները հասարակության առաջին բաժանումն է գասակարգերի, այնուամենայնիվ խաղական հասարակությունը չի կարելի համարել ստրկատիրական ֆորմացիա այն իմաստով, ինչպես դա յեղել է անտիկ աշխարհի Հունաստանը կամ Հռոմը, ուր տիրում էր արտադրության ստրկական յեղանակը: Մենք տեսանք, վոր խաղական հասարակության մեջ իսկական արտադրողները, բացի ստրուկներից, հանդիսանում էյին նաև գյուղացի-յերկրագործները, վորոնք նույնպես կախումն ունէյին տիրապետող գասակարգից: Այստեղ ստրկությունը դեռ չէր հասել զարգացման այն աստիճանին, վոր յերկրի տնտեսության մեջ տիրապետող ձեւ գառնար: Այստեղ դեռ պահպանվում էյին ստրկության նախնադարյան ձևերը, վորոնք անկարող յեղան ասպարիզից դուրս վանելու տոհմացե-

ղային համայնքի քայքայումով առաջացած գյուղական համայնքի դերը արտադրական հարաբերություններում:

Հոմանիշ յերկույթ նկատվում է նաև մի շարք այլ ժողովուրդների կյանքում: Յ. Ենգելսն այդպես էր իրեն պատկերացնում ստրկության դերը հին դերման հասարակության մեջ, ասելով, վոր դերմանական ստրկությունը չզարգացավ հասնելու անտիկ ստրկությանը: Լենինը նույնպես «Պետության մասին» գասախոսություններում, նշում է «հասարակության փոխանցումն ստրկության նախնադարյան ձևվերից դեպի ճորտություն»:

Ամենայն դեպս, պետք է ընդունենք, վոր խաղական հասարակությունը, հանդիսանալով ռազմա-պարագիտային ձեւի պետություն և պարունակելով մեծաքանակ ստրկություն, յուրատեսակ ստրկատիրական հասարակություն էր, վորտեղ գոյություն ունէր նայել ճորտություն, մի հանգամանք, վոր բնորոշ էր Ասիայի սոցիալ-տնտեսական պայմաններին և ներկայացնում էր ստրկատիրության թերեւ ֆեոդալիզմի ասիական տարբերակ:

V

Նյութական կուլտուրա

Նախերը, շուրջ 300 տարի պետական կյանք ունենալով, կարողացել են զարգացնել այնպիսի մի կուլտուրա, վորի մնացորդները, այսօր, հետզհետե յերևան գալով հնագիտական հետախուզումների շնորհիվ, վկայում են այդ ժողովրդի նյութական կուլտուրայի բարձր աստիճանի ու հոյակապության մասին: Այդ կուլտուրան կրում է իր մեջ մի կողմից՝ արեւմտյան տարրեր, այն է՝ հեթիտական ու ընդհանրապես փոքր-ասիական և մյուս կողմից՝ ներծծել է նաև արևելյան տարրեր, զլխավորապես ասորա-բաբելական կուլտուրայի հյական գծերը: Միևնույն ժամանակ խաղական կուլտուրան իր զարգացման ընթացքում չի կարկամել ինքնամփոփ սահմանների մեջ, այլ խալլ ժողովրդի նվաճողական արշավանքների հետ տարածվել է դեպի հյուսիս, Արաքսի վրայով դեպի Անդրկովկաս և այստեղից ել թափանցել

ե անկի հետեւները, առեւտրական ճանապարհներով մինչև Ռուսաստանի հարավային տափաստանները, վորտեղ արդի հնագիտությունը նշմարում է այդ կուլտուրայի հետքերը:

Սաղեղերի կուլտուրայի զարգացման: Կենտրոնավայրը պետք է համարել Վանի լճի մարզը և մասնավորապես նրանց Տուշպա-Վան մայրաքաղաքը: Առաջիմ շինարարական հնագիտական պեղումներով այդ կուլտուրայի նյութական մնացորդները մեծ մասամբ հայտնաբերվել են հենց այդ վայրում: Սաղեղական հուշարձանները նկարագրվել են հայ հին մատենագիրներին մեկի, այն է՝ Մովսես Խորենացու պատմության մեջ, վորտեղ, սակայն, Վանի հոյակապ հնությունները վերագրվում են ասորեստանյան առասպելական թագուհու՝ Շամիրամի շինարարական գործունեությանը: Մովսես Խորենացուն, հետևապես նրա ժամանակվա հասարակությանը (VII—VIII դ.դ. մեր տարեթիվ.) արդեն անհայտ էր խալդեերի յերբեմնի գոյության պարագան:

Առաջ ենք բերում Մովսես Խորենացու բավականին ընդարձակ նկարագրից (գիրք II, գլ. 16) քաղվածորեն մի քանի բնորոշ կտորներ (թարգմանաբար զբաբարից):

«Շամիրամը հրամայում է նախ շինել գետի ամբարտակը ապառաժներով և խոշոր քարերով, և կրով ու ավազով միավորել, անշափ լայնությունը ու բարձրությունը, վորը, ինչպես ասում են, հաստատ կա մինչև այսօր: ... Նայելով քարերը ճարտարությունը միմյանց կապող ավազ ու կրին, նայողը կկարծե, թե ճարպ լինի ածած: ... Նա շինում է նույնպես քաղաքի մեջ պեսպես քարերից և գույններից զարդարված կրկնահարկ ու յեռահարկ ընտիր ապարանքներ: ... Գետի մի մասը բաժանելով անց և կացնում քաղաքի միջով ամենայն պիտոյքի համար բուրաստաններ ու ծաղկոցներ ջրելու, իսկ մյուս մասը, ծովակի աջ ու ձախ ափերի մոտ քաղաքը և նորա բոլոր շրջակայքը՝ ջրելու: ... Պարսպած գազաթի վրա Շամիրամը շինում է ցածուկ, ահագին, զգվարածուստ և զգվարեղանի թագավորանիստ շենքեր, վորոնց կառուցվածքի զրուծյունն ու վորպիսությունը վոչ վորեից չի հասել մեր ականջին ճշմարտությունը, ուստի և չենք կամենում պատմության մեջ զետեղել, բայց միայն կասենք, վոր թագավորական բոլոր գործերի մեջ, ինչպես լսել ենք, սա առաջին և առավել փառավոր է համարվել: ... Իսկ արևի հան-

դեպ դարձած քարանձավում, վորի վրա այժմ վոչ ոք չի կարող յերկաթով մի գիծ քաշել,—այնքան պինդ է նյութը,—Շամիրամը զանազան պալատներ, ոթեաններ, գանձատներ ու յերկար վիհեր,—վոչ ոք չգիտե, թե ինչ նպատակի համար,—հրաշակերտեց: Գետի ամբողջ յերեսի վրա, իբր զընդ հարթ մոմի վրա, շատ գրեթե գրեց, վորի միայն տեսքը զարմացնում է ամենքին»:

Ինչպես տեսնում ենք, Մովսես Խորենացին, այստեղ ակնարկում է ջրանցքաշինարարության, քարակոփության կիրկուպյան կառույցի և վերջապես բենուաղերի վրա:

Ջրանցքաշինարարության հոյակապ գործ է Մենուա թագավորի Վանում կառուցած ջրանցքը, վոր այսօր էլ գոյություն ունի «Շամիրամ-սու» անունով և վոռոգում է քաղաքի այգեստանները: Այդ ջրանցքը մոտ 80 կիլոմետր յերկարություն ունի և տեխնիկական չափազանց բարդ կառուցվածք է ներկայացնում, վորի հունը փորված է բարձր տեղերում սեպ ժայռերի լանջերին, իսկ ցածր տեղերում արհեստականորեն բարձրացած ամրաշինների ու քարաշար պարիսպների օրստեմ է հանդիսա-

նույնպիսի ջրանցքաշինարարական կոթող է Ռուսա II թագավորի կառուցած մեծ ջրանցքը Վանի մոտ Թոփրակ-Կալեյում, հսկայական ավազանով, վոր այսօր էլ գործում է ու հայտնի յեթյունից, վոր գտնվել է այժմյան Ջվարթնոցի ավերակների մոտ, յեղրակացվում է, վոր Ջանգու գետից, Յերեանի մոտ, խորունկներ, վորոնցից մեկն այսօր էլ վոռոգում է Յերեանի Դավա կոչված այգիները, իսկ մյուսը՝ Յերեանի ու Վաղարշապատի միջև ընկած հողերը: Նմանապես ջրմուղներ են կառուցվել Արաքս գետից Արարատյան դաշտի հարավային մասերը վոռոգելու նըպատակով, որինակ՝ Արմավիր քաղաքի մոտ և այլն:

Քարակոփության կամ ժայռափորության մեջ խալդերը ցումառչելի ժայռերում փորված են սենյակներ, զահլիճներ, սանդուղքներ, վորոնք տանում են դեպի ստորին կամ վերին հարկերը: Այդպիսի ժայռակոփ շինություններ խալդերը կառուցել

են պատմական Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում՝ Խարբերդի, Հասանկիֆի, Բալուշի, հին Բայազետի մոտ և այլն:

Քարակոփության հետ սերտորեն կապված և քարտաշու-թյունը, վոր նույնպես հասել էր մեծ ճարտարվեստի: Այդ կող-մից աչքի յեն ընկնում այսպես կոչված կիկլոպյան կառույցը-ները: Խալդերը կատարելագործված էյին հակայական մեծության ու թանձրության քարերից, վորոնք անհատական մարդկային ուժով շարժել անկարելի յեր, պատել շարելում, շատ անգամ առանց մածուցիկ կրով: Այդ կիկլոպյան քարերով, վորոնք ար-տաքուստ յերբեմն տաշած էյին լինում, յերբեմն ել անտաշ, կա-ռուցում էյին բերդերի ու ամրոցների պատերը, բերդերի շուրջը բարձրացնում էյին այդ քարերից քաղաքային պարիսպներ: Քաղ-տաշների կառուցած տաճարները, ինչպես ակներև և Վանի մո-տիկ Թոփրակ-Կալեյի ավերակներից, ներկայացնում էյին ճարտա-րապետական հոյակապ գործեր: Այդպիսի մի տաճարի պատկերը մեզ հասել և ասորեստանյան Սարգոն թագավորի քանդակագործ հուշարձաններից մեկի վրա տպավորված, վորն արտաքուստ սյու-նազարդ, առջևից դռնիկոններով, ճակատից ճարտարակերտված և իր ամբողջությամբ մի մոնումենտալ շինք և հանդիսանում:

Քարտաշները նույնպես վարժ էյին գեղեցիկ տարդարանք-ներ շինել գույնզգույն քարերի դասավորումով, վորից ստացվում եր յուրատեսակ մոզայիք: Այդպիսի մոզայիքով եր ծածկված յեղել Թոփրակ-Կալեյում պեղված տաճարի հատակը: Ինչպես վերը տեսանք, գունավոր քարերից տարդարանքների մասին ակնարկում և նաև Մովսես Խորենացին: Քարտաշության արվեստի կատա-րելագործումը հնարավորություն էր ընձեռնում խալդերին կանգ-նեցնելու այն քարե կոթողները և բարձրաբերձ ժայռերի վրա հղկած այն յերեսները, վորոնք քանդակվում էյին սեպաձև ար-ձանագրություններով:

Մեծադագործությունն, ինչպես արդեն ակնարկել ենք, հա-սել եր բարձր զարգացման: Բացի բազմաթիվ առօրյա պիտույք-ներից ըստարարելու համար պատրաստվող պղնձե ու բրոնզե անոթներից ու յերկաթե գործիքներից ու վենքերից, խալդ վար-պետները պատրաստում էյին զարդարանքի վոսկե ու արծաթե իրեր, պղնձե ու բրոնզե ձուլվածքներ: Հնագիտական հետախու-զումների շնորհիվ հայտնաբերված վոսկերչական, արծաթագոր-

ծական ու ձուլագործական իրերը վկայում են դեղարվեստական նրբության ու տեխնիկական բարձր աստիճանի մասին: Մեզ հասել են պեղածո մեղալոններ, արձանիկներ, կանացի զար-դեր, թագավորների բրոնզե վահաններ քանդակագործ նկար-ներով, գահերի գեղեցիկ վոտներ և այլն, բոլորն ել փայլուն արվեստի ապացույցներ: Ասորեստանյան ու խալդական սեպա-գրություններում հիշատակվում են աստվածների ու թագավոր-ների քանդակագործ և ձուլածո արձաններ, վորոնք գտնվում էյին խալդերի կրոնական կենտրոնավայր Մուսասիրի տաճարում, վորի քանդակ-նկարը մեզ ավանդել է, ինչպես վերն ակնարկել ենք, Սարգոն թագավորը:

Վերջապես կանգ առնենք կավագործության կամ կերամի-կայի վրա, վորը խալդական արհեստագործության մեջ աչքի ընկնող տեղ եր ըռնում: Հնագիտական հետախուզումներով հայտ-նաբերվել են կավե թրծած աղյուսիկներ, վորոնք այն ժամա-նակ ծառայում էյին գրելու համար, նման մեր այժմյան թղթին: Բայց ավելի ուշադրով են կավե զանազան անոթները, վորոնց մեջ տեսնում ենք ահագին կարասներ, նկարագորգված յերիզա-վոր դռնիկներով, նաև կարմիր գույն տված ամաններ, գլխավորա-պես սափորներ: Վերջինները խալդական կավագործությանը հո-տուկ տեխնիկայի պատկանելիք են և հին կերամիկայի պատմու-թյան մեջ աչքի յեն ընկնում իրենց բնորոշ գծերով:

Խալդական նյութական կուլտուրայի այդ հետաքրքիր պատ-կերը մենք ուրվագծեցինք միայն այն հնագիտական տվյալնե-րի հիման վրա, վորոնք հայտնաբերվել են հատ ու կենտ պեղում-ներով ու դիպվածական գյուտերով: Դժբախտաբար մինչև այսօր չեն կատարվել սխտեմատիկ ու գիտականորեն ձեռնարկված պեղումներ թե՛ Վանի շրջանում և թե՛ մեզանում, որինակ՝ Արմա-վիրի բլրում, վորոնք խալդական կենտրոններ են յեղել: Անտա-քակույս, այդպիսի պեղումները կը հարստացնեյին մեզ անհրա-թեշտ հնագիտական տվյալներով, կլրացնեյին նյութական կուլ-տուրայի մեզ հասած ֆապորգները և ավելի մեծ լույս կսփռեյին խալդերի պատմության մութ եջերի վրա:

Նալդական հասարակության գաղափարախոսությունը

Ինչպես արևելյան մյուս հասարակություններում, այնպես էլ խաղերի հիմնական գաղափարախոսական վերնաշենքը արտահայտվում էր կրոնում: Նալդերի սոցիալ-տնտեսական կազմին համապատասխան զարգացել ու ձևավորվել է նաև ներանց հոգևոր կուլտուրան: Նալդերի կրոնական սիստեմը, ըստ իր եյուլթյան, ներկայացնում էր յերկրագործական ու անասնապահական տնտեսական գործունեյուլթյունից բղխող հավատալիքների աշխարհ, իսկ ըստ արտաքին ձևավորման նա արտահայտվում էր նրա հասարակական կառույցը: Այդ տեսակետից բնորոշելով մոտ գտնվող «Մհերի դուռ» կամ «Չոպան-գափուսի» կոչված խորհրդավոր ժայռը իր քարե սեպագիր տախտակով, վորտեղ արձանագրվում էր մի առ մի թվում է խաղային 63 աստվածների անուններ՝ արանց առտիճանական դասավորվածով և արանց վերաբերյալ կրոնական պաշտամունքի ու հարգման կարգերով: Աստվածների այս մեծածախով համախմբվածը ցույց է տալիս խաղական պետութային կազմավորման բովանդակ պատկերը: Նալդ պետութայինը կազմվել էր զանազան ցեղերի ու մանր իշխանութայինների նվաճումով, վորոնք յենթարկվել էին Նալդ թագավորի կենտրոնական իշխանութայինը: Այդ ցեղերն ու իշխանութայիններն ունեցել են իրենց սեփական աստվածները, վորոնք իբրև նվաճվածների նույնպես միացվում են խաղական գիրիշխող կրոնին և, համաձուլվելով, կազմում են միասնական պանթեոն, ինչպես վոր կազմվել էր միասնական պետութային: Այդ 63 աստվածների շարքում միայն մեկ կին ենք հանդիպում՝ Շարիս աստվածուհին, վոր նախնական «մեծամայրն» էր լինելու, հոմանիշ հեթոտական Կիրիլլային կամ ասորական Իշտարին: Այս պարագան վկայում է, թե ինչ բացարձակ հայրիշխանական (պատրիարխատական) բնույթ էր կրում հասարակական, ընտանեկան կազմը, անհացնելով նախորդ հնագույն մատրիարխատի—մայրիշխանութային բոլոր նշանները:

Նալդական գերագույն աստվածն էր Նալդի, վորպիսի անունով էր կոչվում և ինքը՝ Ժողովուրդը: Ուրեմն այդ աստ-

վածն ամբողջ Ժողովրդի անվանագիրն էր և ներկայացուցիչը: Այդ աստծու անունով և ի պատիվ նրան են կատարվում բոլոր նվաճումները, շինարարութայինները: Նա հայր էր բոլոր մնացյալ աստվածների, պաշտպան էր ուրարտական Ժողովրդի, հովանավորող՝ թագավորների, հետևապես աստված էր ուժի, քաջության ու պատերազմի, վերջապես նա աստված էր յերկնքի: Նալդի աստծու հետ էին թեյիս պառզի ու ջրի աստվածը և ապա Արդինի—արևի աստվածը: Թեյիս պառ իր անունով հեղեղում է հեթոտական Թիշուպ աստծուն: Թեյիս պառից էլ ծագում է խաղական մայրաքաղաք Տուշպայի անունը, այժմյան Վանը: Այս յերեք աստվածները կազմում էին գերագույն յերրորդութային խաղական պանթեոնի մեջ: Նալդի աստծու պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնն էր Մուսասիր քաղաքը, վոր գտնվում էր Վանի լճից հարավ-արևելյան ուղղությամբ գեպի Ուրմիայի լիճը: Այստեղ էին դիմում խաղական թագավորները յերկրպագելու՝ տարած հաղթութայիններից հետո:

Նալդ աստվածը յերկրի վրա մարմնավորվում էր թագավորի անձնավորութայինը, ուստի Բիայնայի թագավորը կրում էր «աստվածային» տիտղոս: Թագավորը համարվում էր յերկրային աստված, ուստի տակավին նրա կենդանութային ժամանակ կանգնեցնում էին նրա արձանը տաճարներում աստվածային կուռքերի շարքում: Թագավորը, լինելով Նալդ աստծու յերկրային ներկայացուցիչը, նրա փոխանորդը, միաժամանակ դառնում էր նրա պաշտամունքի գերագույն քուրմը, հետևապես նրա իշխանութայինը կրում էր վոչ միայն մարմնավոր, այլև հոգևոր բնույթ: Թագավորի մայրաքաղաք Տուշպան համարվում էր աստծու աթոռանիստ, «Նալդի քաղաք» ամրոցավայրերը, յեթե նույնիսկ նրանք հեռու էին մայրաքաղաքից, կոչվում էին «դրունք Նալդի» ամբողջ պետութայինը հայտնի յեր «Նալդի (այսինքն աստծու) յերկիր» անունով: ✓

Այս կրոնական գաղափարախոսութայինը տալիս էր խաղական պետութայինը յուրահատուկ բնույթ, տողորելով ամբողջ պետականութայինը թեոկրատական վոգով, աստվածապետական իշխանութային գաղափարով:

Սաղական հասարակութեան պատմութիւնը և ժանա-
վանդ խաղական կուտուրան մեծ նշանակութիւն են ստա-
նում հայ ժողովրդի պատմութեան համար: Սաղիւսն նախա-
հայկական պիտութիւնն է յեղել, վորին հետագայում հաջորդել
է հայկական պիտութիւնը: Սաղիւսն այն ժողովուրդն է, վոր
նշանավոր տեղ ունի հայ եթնոգենիզի մեջ:

Սաղական կուտուրան անընդմիջական նախահայ կու-
տուրան է, վոր, մի ժամանակ տիրապետելով Հայկական բար-
ձրամանդակում, հետագայում դարձել է նաև հայ ժողովրդի
կուտուրայի հիմնական առաջնը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Б. Турав—История древнего Востока, т. II, 62 33—40.
1936 թ.
2. И. Мещанинов—Халдоведение, история древнего Вана.
Баку, 1927.
3. История древнего мира, т. I. Древний Восток, 62 437—
443.
4. Հ. Սանտալճյան—Ասորիստանյան և պարսիկ սեպագիր արձա-
նագրութիւնք. Վիեննա, 1901 թ.
5. C. Lehmann-Haupt—Materialien zur älteren Geschichte Ar-
meniens und Mesopotamiens, հայերէն թարգմանված՝
«Բազմավեպ» ամսագիր, Վիեննիկ, 1908 թ. 62՝ 109—
114, 197—199, 209—302, 440—444, 486—490,
550—554.:
1909 թ. 62՝ 8—11, 67—73, 102—1

ԳԻՆԸ 1 Ռ.